

Properas extrorsum introrsus eundo

Epiek en anti-epiek in de *Ysengrimus*

WIM VERBAAL

Summary: The *Ysengrimus* is a difficult poem that escapes all attempts of categorization. The traditional qualification as a ‘fable’ ignores its epic characteristics, whereas approaching it as an animal epic often does not take into account the play with epic conventions. This contribution points out several of these genre inconveniences, thus stressing the experimental and unconventional approach of the anonymous poet. In this paper its epic qualities are spelt out, but also the way the author undermines them. Typical for the poem is its intrinsic ambivalence that combines opposing qualities in such a way that they constantly seem to annihilate each other. The result is a work that reinvigorates Latin literature and initiated an entirely new literary tradition in the vernaculars.

Rufianus I is ziek en vreest voor zijn leven. Daarom heeft hij zijn hofraad ontboden waarin alle afgevaardigden van de belangrijkste families zitting hebben. Hij hoopt een beroep te kunnen doen op hun medisch inzicht. Mocht de situatie hopeloos blijken, dan wil hij hun zijn laatste wilsbeschikking mededelen en zijn opvolging veilig stellen. Geen van de leden weet raad. Alleen Ysengrimus, de patriarch uit het adellijk geslacht De Wolf, stelt een genezende kuur voor. De vorst zou een stevige maaltijd tot zich moeten nemen en zijn ziekte ‘weg eten’. De families De Bok en Schaap moeten dan wel een offer brengen, maar dat is het minste kwaad. De koning wil hier niet van horen. Hij heeft omwille van zijn hofdag een algemene Godsvrede uitgeroepen en wil deze zelf niet breken. Veel te laat komt nu het hoofd van huize De Vos, Reynardus genaamd, binnen. Hij gooit wat langs de straat geplukte kruiden in een kookpot en raadt de koning aan dit brouwsel te drinken wanneer het nog warm is. Alleen moet hij zich dan ook zo warm mogelijk toedekken en daarvoor is niets beter dan een juist gevilde huid van drie en een half jaar oud, waarvan het geslacht De Wolf de beste exemplaren bezit. Ysengrimus is zich weliswaar bewust dat hij over een veel oudere pels beschikt, maar toch begint hij nattigheid te voelen. Hij probeert er ongezien tussenuit te knijpen, waarbij hij de schijn geeft dichterbij te willen komen maar intussen voetje voor voetje achterwaarts op de deur af gaat. Heer Reynardus krijgt dit natuurlijk in de gaten en kan zijn verbazing niet verhelten:

*'Patruē', clamabat, 'numquam tam mira notavi,
si, quae cerno, facis - sed michi credo parum.
Somnio, vel properas extrorsum introrsus eundo;
Quo plus huc properas, hoc mage limen adis.
Extrorsum properas, vel ianua nititur intro.'*

Hij riep uit: 'Oom, nooit zag ik zoiets wonderlijks, als je doet wat ik zie – maar ik geloof mezelf amper. Ik droom of anders haast jij je naar buiten terwijl je naar binnen gaat. Hoe meer je jezelf hierheen haast, des te dichterbij kom je bij de deur. Je haast je naar buiten ofwel de deur komt naar binnen.'¹

Het einde van het verhaal houdt natuurlijk in dat Ysengrimus zijn huid moet afgeven. Tot ieders verbazing blijkt hij onder zijn grauwe monnikspij een purperen keizersmantel te dragen en dus van veel rijkere komaf te zijn dan hij altijd had voorgewend.

1 Vos of wolf?

De episode die hierboven in beknopte samenvatting is weergegeven beslaat in werkelijkheid meer dan 1100 verzen. Ze komt uit de *Ysengrimus*, een episch gedicht over de strijd tussen Reynardus en Ysengrimus, dat juist voor 1150 tot voltooiing werd gebracht binnen de grenzen van het Gentse grondgebied. Terecht is dit werk bestempeld als 'at once one of the most important and the most neglected works of medieval literature'.² De Britse uitgeefster (Mann 1987) neemt aan dat de tekst verwaarloosd wordt omwille van zijn moeilijke toegankelijkheid. Het Latijn is gecompliceerd en de humor van de auteur soms zo gecondenseerd dat de pointe niet altijd duidelijk is. Het belang van de tekst schrijft ze toe aan het feit dat de *Ysengrimus* de lange literaire traditie van het dierenepos in gang zet.³

Inderdaad, slechts enkele decennia na de voltooiing van de Latijnse *Ysengrimus* ontstonden de vroegste branches van de Franse *Roman de Renart* en nog enkele decennia later kwam ook het *Van den vos Reynaerde* tot stand. Beide versies zijn in sterke mate schatplichtig aan hun Latijnse voorganger, maar maken daar in de traditie van de premoderne letteren nergens gewag van. Alleen interne verwijzingen verraden dat de auteurs van beide niet-Latijnse versies kennis van de Latijnse tekst genomen hebben.

De versies in het Frans en Middelnederlands hebben binnen het studiegebied van de respectievelijke literatuurgeschiedenissen een groot succes gekend als de eerste typische uitingen van een *littérature bourgeoise*, als de eerste mani-

1 *Ysengrimus* 3.505-509. Alle citaten in eigen vertaling.

2 Mann (2000: 1).

3 Mann (2000: 1).

festen van een eigenstandige literatuur bij de stedelijke burgerij.⁴ Daarmee geraakte hun Latijnse inspiratiebron in de schaduw. Vanuit een nog steeds sterk negentiende-eeuws bepaalde visie op nationale literaturen lijkt het nu eenmaal minder aantrekkelijk de wortels voor de eigen ‘volks’-literatuur in het Latijn te moeten zoeken of de oorsprong van ‘burger’-literatuur in een literatuur van, door en voor klerken en geleerden. En latinisten zelf houden zich hoofdzakelijk met het Latijn als moedertaal bezig.

Maar wat de erkenning van de *Ysengrimus* als een van de grootste literaire meesterwerken die ooit op het Nederlandstalig grondgebied geschreven zijn nog wel het meest in de weg lijkt te staan, is het feit dat het steevast gelezen wordt vanuit de traditie die het heeft voortgebracht. Vanuit die optiek is het bestempeld als ‘une compilation en latin de tous ces recits épars’⁵ of als een werk waarin ‘de pure vertelling in feite het voornaamste is’, omdat er ‘de wolf en de vos elkaar al wederzijds poetsen bakken’.⁶

Als verder gevolg van deze projectie van de latere teksten op de *Ysengrimus* wordt de verbitterde strijd tussen de hoofdpersonages Ysengrimus en Reynardus normalerwijze gezien als het ‘eeuwige’ antagonisme tussen wolven en vossen. De naamdragers in het epos zouden hiervoor slechts typologische vertegenwoordigers zijn.⁷ De moderne uitgeefster heeft er echter op gewezen dat een grote vernieuwing in het epos juist de naamgeving is. Daarmee doorbreken de beide hoofdpersonages de beperkingen die eigen zijn aan de typologische schematisering van de dierenfabel.⁸

De *Ysengrimus* is inderdaad een slachtoffer van zijn eigen succes. Telkens in een adem genoemd met de werken waarvoor het de inspiratie leverde, wordt het hiermee automatisch gelijkgesteld en blijft men blind voor de kloof die het van deze latere traditie scheidt. Want de *Ysengrimus* behoort tot een volstrekt andere wereld dan het latere dierenepos. Niet alleen richt het zich tot een volledig ander publiek, het voegt zich ook zelf naar een literaire traditie waar de latere werken alleen nog indirecte banden mee lijken te hebben. Om de *Ysengrimus* op zijn juiste waarde te kunnen schatten en de genialiteit van zijn dichter ten volle te kunnen smaken lijkt het noodzakelijk het werk te plaatsen in de traditie waaruit het voortkomt en waaraan het zo’n eigen en eigenzinnige draai heeft weten te geven.

4 Voor een overzicht en kritiek op dit historische verband tussen de Reynaert-teksten en een vorm van ‘burgerlijke literatuur’ zie Flinn (1975).

5 Beurieux (1900: 1).

6 Van Nimwegen (1979: 5).

7 Dit wordt natuurlijk nog versterkt door het feit dat de beide namen intussen bijna synoniem werden met de beide diersoorten. In het Frans is *le renard* nadien de gangbare benaming voor de vos geworden.

8 Mann (1987: 2). Zie de noten 5 and 6 aldaar voor de eerste vermelding van de naam *Isengrimus* bij Guibert van Nogent en voor het niet-epische karakter van de eerste uitgewerkte dierenfabel, de *Ecbasis Captivi* van rond 1050.

2 Fabels of epos?

In alle studies waar de *Ysengrimus* ter sprake komt, wordt het werk gezien in de traditie van de dierenfabel. In die hoedanigheid worden verbanden gelegd naar de antieke fabels van Aesopus en Phaedrus, naar Oosterse, met name Indische en Arabische dierenverhalen en naar de losse teksten die de Latijnse literatuur van de vroege Middeleeuwen heeft voortgebracht. Evenmin ontbreken de verwijzingen naar niet gedocumenteerde volksoverleveringen.⁹

Nu is het moeilijk te ontkennen dat de dichter van ons werk zich *inhoudelijk* inderdaad heeft gebaseerd op verschillende elementen die hij elders kon vinden. Of het daarbij gaat om daadwerkelijke volksvertellingen, spreekwoorden, zegwijzen, Bijbelse citaten, antieke of andere literaire bronnen, is misschien minder belangrijk dan het lijkt.¹⁰ Het zegt hooguit iets over zijn ontwikkeling en over de bronnen waar hij toegang toe had. Essentiëler is echter dat de dichter zijn materiaal heeft overgebracht naar een literaire vorm die al zijn inspiratiebronnen vreemd was. Zowel de selectie van het materiaal als de bewerking ervan werden volledig ondergeschikt gemaakt aan de vorm die hij zijn werk heeft willen geven: die van een daadwerkelijk epos volgens de kenmerken waaraan dit genre halverwege de twaalfde eeuw kon voldoen.

De beweringen als zou de *Ysengrimus* een compilatie zijn van bestaande dierenfabels of enkel geschreven zijn omwille van de gemakkelijke vertellingen gaan voorbij aan de epische kracht die het hele werk uitademt en die het scherp onderscheidt van alle mogelijke vormen van antieke en middeleeuwse dierenfabels. Een vergelijking lijkt hier gerechtvaardigd. In de Late Oudheid komt het genre van de bijbelepiek op en dit kent een enorm succes tot in de nieuwe tijden. Toch is er bij mijn weten geen enkele onderzoeker die werken als deze van Juvencus (vierde eeuw) of Sannazaro (1458-1530) in de traditie van de Bijbelse geschriften heeft geplaatst. Ze worden als een nieuwe, christelijke invulling van de antieke epiek benaderd. Ook de *Ysengrimus* dient op die manier gelezen te worden.

Daarmee is het probleem echter niet opgelost. Want wat maakt nu juist van de *Ysengrimus* een epos? Het is veel moeilijker daar de vinger op te leggen dan dit bij de meeste Bijbelse epen het geval is. Weliswaar zijn er een aantal elementen die duidelijk naar de epische traditie verwijzen. Het verhaal begint *in medias res*, waarna de lezer de gebeurtenissen die aan het begin van het epos voorafgaan via een ingebedde vertelling te horen krijgt. Zo ontstaat een *ordo artificialis* die in de Oudheid naar het voorbeeld van Homerus en in de

9 De belangrijkste studies blijven Voigt (1884) en Mann (1987, 2000, 2013), zie verder Knapp (1979) en Jauss (1959). Daarnaast komt de *Ysengrimus* in de meeste werken over de Reynaert-cyclus wel ter sprake, al blijft het meestal bij een terloopse opmerking.

10 Een overzicht van allerhande mogelijke inspiratiebronnen is te vinden in Voigts monumentale inleiding tot zijn uitgave van 1884, lxix-lxxxvii.

Middeleeuwen naar dat van Vergilius als de meest geslaagde verhaaltechniek wordt beschouwd.¹¹ Ook blijft de persoon van de dichter zelf volledig op de achtergrond, zodat de eerste uitgever de objectieve stijl van het werk benadrukt. Enkel in meestal erg ironische of sarcastische commentaren treedt de verteller soms het werk binnen.¹² Verder blijft hij even ongrijpbaar als Vergilius of Homerus in hun epen.

Wat de *Ysengrimus* ook doet afwijken van de fabeltraditie, is de duidelijke plot die het bevat. Het mag zijn opgebouwd uit episodен die als losse elementen bekend zijn uit andere bronnen of uit de latere Reynaert-traditie, binnen de *Ysengrimus* blijven ze onderworpen aan de focus waarop de dichter zijn verhaal heeft gericht. Daartoe heeft hij een duidelijke selectie uitgevoerd in het materiaal waaruit hij zijn verhaal heeft opgebouwd. Vervolgens heeft hij de verschillende episodен in een rigoureuze maar uitermate complexe verhaallijn gegoten, waarbij hij door voortdurende kruisverwijzingen een hechte eenheid aan het volledige werk verleent. Hoe sluitend de structuur van het gedicht is, blijkt ook nog eens uit de vele numerieke spelletjes die de dichter inbouwt en waar de premoderne literatuur zo verzot op is.

3 Vos en wolf of Tom en Jerry?

Eerst moeten we misschien beknopt opbouw en verloop van het gedicht weergeven. In net geen 6600 verzen krijgt de lezer het verhaal te horen hoe Reynardus de door hem steeds als ‘oom’ bestempelde Ysengrimus op gruwelijke wijze naar de ondergang voert. Wat de concrete reden voor deze haat is, wordt nergens in het epos uitgesproken, maar de opbouw van het werk laat vermoeden dat Reynardus wraak wil nemen voor de enige maal dat Ysengrimus hem te slim af is. Daarmee opent het epos namelijk. Reynardus weet een boer een ham afhandig te maken waarmee Ysengrimus dan op de loop gaat. De vos lijkt hierna geen rust te kennen tot hij zijn ‘oom’ alle mogelijke wreedheden heeft aangedaan, hem lichamelijk laat mishandelen en misvormen tot hij uiteindelijk door 66 varkens verscheurd wordt.

Deze continue aftakeling van Ysengrimus tot zijn dood gebeurt volgens de oudste handschriften in twaalf episodен, verdeeld over zeven boeken.¹³ Daaruit blijkt het belang van de cijfermatige opbouw.¹⁴ De twaalf episodен

11 Zie voor de Middeleeuwen Hugo van St. Victor in zijn *Didascalicon* 3.8 en Geoffroi de Vinsauf in de *Poetria Nova* 87-100. Vergelijk ook Voigt (1884: lix-lx).

12 Voigt (1884: liv-lv).

13 Voigt (1884: iii-xxv).

14 Evenals uit de volledige omvang van het werk: 6592 verzen, bijna 6600, wat hernomen wordt in de 66 varkens die Ysengrimus verscheuren. In beide gevallen verwijst de 66 naar het getal van het beest (666) uit *Openbaring* 13:18.

Nummer episode	Episode	Inhoud	Boek	Verzen
1.	de wolf, de vos en de ham	enige overwinning van de wolf	1	1-528
2.	de visvangst van de wolf	de wolf verliest zijn staart	1-2	1.529-2.158
3.	de wolf als landverdelers	de wolf wordt door vier bokken in elkaar 'geramd'	2	159-688
4.	de zieke leeuw	de wolf verliest zijn huid	3	1-1198
<i>Ingebed verhaal</i>				
5.	de pelgrimage	de wolf wordt mishandeld	4	1-810
6.	de vos en de haan	enige episode zonder de wolf en tweede nederlaag van de vos	4-5	4.811-5.324
7.	de wolf in het klooster	de wolf wordt mishandeld en de vos verkracht de wolvin	5	325-1128
<i>Einde van het ingebodde verhaal</i>				
8.	de wolf en het paard	de wolf krijgt het hoefijzer van het paard in zijn hoofd geplaat	5	1129-1322
9.	de wolf en het schaap	de wolf wordt voor een tweede keer door de bok in elkaar 'geramd'	6	1-132
10.	de buitverdeling	de wolf verliest zijn huid een tweede maal	6	133-348
11.	de wolf en de ezel	de wolf verliest zijn poot	6	349-550
12.	de wolf en de varkens	de wolf wordt verscheurd en verslonden	7	1-708

herinneren natuurlijk aan de twaalf boeken van de *Aeneis* maar vooral aan de twaalf maanden van het jaar. Deze tijdsindeling vindt bevestiging in het zevental boeken dat de dagen van een week weerspiegelt. Nu speelt het hele verhaal zich ook binnen het tijdsverloop van een goed jaar af, namelijk van juli tot de herfst van het volgende jaar,¹⁵ terwijl de climax, Ysengrimus' dood, het zevende boek beslaat als de zevende dag.¹⁶

Nochtans blijkt ook deze schijnbaar glasheldere structuur veel complexer wanneer we de episodes van meer nabij in beschouwing nemen. Na zijn nederlaag met de ham weet Reynardus onmiddellijk tot tweemaal toe wraak te nemen op zijn 'oom'. Eerst verleidt hij hem tot een visvangst midden in de winter, die ermee eindigt dat Ysengrimus aangevallen wordt door een dorpsmeute en alleen kan ontkomen nadat zijn staart wordt afgehakt. Vervolgens brengt Reynardus de wolf naar een veld om dit onder vier broers, vier

15 Zie hiervoor opnieuw de onverbetterlijke analyse van Voigt (1884: lix).

16 Zoals bekend impliceert de inclusieve rekenwijze die ook in de middeleeuwse kerk gehanteerd bleef, dat de zevende ook de achtste dag is, de dag van de herrijzenis, die hier geparodieerd wordt in Ysengrimus' dood.

rammen, te verdelen. Deze storten zich vanuit de vier hoeken tegelijkertijd op de arme landmeter en beuken hem tot moes.

Daarmee eindigt het tweede boek en de overgang naar het derde houdt meteen een tijdsprong naar de zomer in. Dit derde boek wordt in zijn geheel in beslag genomen door de vierde episode, waarvan de inhoud hierboven kort geresumeerd is. Ysengrimus probeert de zieke leeuw een geneesmiddel op te dringen maar moet hier uiteindelijk voor boeten met zijn eigen vel. Wanneer Rufianus zich warm heeft ingedekt en zijn kruidenthee gedronken, vraagt hij om de tijd te doden naar de vroegere avonturen van Reynardus en Ysengrimus. Bruno de beer heeft deze op verzen gezet en geeft het werk aan de ever Grimmo om ze onder muzikale begeleiding voor te dragen.

In boek 4 en het grootste deel van boek 5 volgen in een ingebed verhaal de gebeurtenissen die aan het epos zelf voorafgaan. Deze beginnen met de pelgrimstocht van een aantal dieren (ree, hert, geit, ram, ezel, gans en haan) waarbij de vos zich aansluit. Wanneer ook Ysengrimus zich aandient, slagen de andere dieren erin om hem te verjagen. Als hij later met zijn hele familie terugkeert, weet het gezelschap ook deze op de vlucht te drijven, waarbij Ysengrimus de volle lading krijgt.

Na deze overwinning besluiten gans en haan de tocht niet verder voort te zetten uit wantrouwen tegen hun al te slimme reisgenoot. Reynardus gaat hen achterna en slaagt er aanvankelijk in Sprotinus de haan te misleiden, maar wordt dan door deze zelf bedrogen. Misnoegd moet Reynardus het veld ruimen, maar hij neemt vervolgens wraak op zijn 'oom' door hem te verleiden het klooster in te gaan. Terwijl Ysengrimus als monnik het klooster van Sint Pieters op de Blandijnberg in Gent op zijn kop zet, maakt Reynardus van zijn afwezigheid gebruik om een aanslag op zijn huis te doen. Hij urineert in de ogen van de wolvenwelpen en verkracht de wolvin.¹⁷ In het klooster wordt Ysengrimus bont en blauw geslagen, voordat hij aan de deur komt te staan. Hij zweert wraak op Reynardus en deze wraak voltrekt hij in de episode met de ham waarmee het epos opent en waarmee ever en beer hun voordracht beëindigen.

Ysengrimus komt op zijn tocht van het hof intussen de ruïne Corvigarus tegen die door een ooievaar uit het moeras is verjaagd. Ysengrimus eist de huid van het paard, maar deze raadt hem aan eerst zijn tonsuur te vernieuwen, die hij als monnik verwaarloosd heeft. Corvigarus maakt hiervoor gebruik van zijn hoef en wel met zoveel geweld dat Ysengrimus het hoefijzer in zijn hoofd geprent krijgt. Zo ontmoet Reynardus hem wanneer hijzelf van het hof naar huis keert. Hij weet zijn 'oom' opnieuw te verleiden om de huid van Joseph de ram als vergoeding op te eisen. Die toont zich maar al te bereid, want hij

17 Naar deze episode verwijst Isengrijn in de opening van *Van den vos Reynaerde*, verzen 73-77. Deze verwijzing neemt ook iedere twijfel weg over de echtheid van de verzen die in sommige handschriften ontbreken. Zie Voigt (1884: 305).

is het leven moe en biedt aan om zich hals over kop in Ysengrimus' muil te storten. Deze zet zich verheugd klaar om de ander in zijn maag te ontvangen, maar moet ervaren dat de horens van de ram in de weg zitten. Gebroken trekt Ysengrimus zich terug tot hij genezen is en zijn huid weer is aangegroeid.

Wanneer Reynardus dit verneemt, zet hij zijn moorddadig plan voort. Hij nodigt de koning met gemalin en kinderen uit voor een maaltijd bij zijn 'oom'. Het hele gezelschap gaat op jacht. Als ze een vaars buitmaken, krijgt Ysengrimus de opdracht deze onder hen te verdelen, wat hij voor een keer rechtvaardig doet. Alleen is dit niet naar de zin van Rufianus die hem met een haal van zijn klauwen opnieuw vilt. Reynardus pakt de verdeling verstandiger aan, laat de vorsten de hele buit en volgt zijn 'oom', die intussen gevlucht is. Opnieuw weet hij Ysengrimus mee te voeren onder het voorwendsel dat de ezel Carcophas hem zijn vacht schuldig zou zijn. Deze is bereid hiervan afstand te doen op voorwaarde dat Ysengrimus zijn recht op de huid bij eed bevestigt. Carcophas brengt hem hiervoor bij een reliekschrijn die niets anders dan een wolfsklem is. Ysengrimus kan alleen maar ontkomen door zijn poot af te bijten.

Gevlid, mismaakt, zonder poot, zonder staart, komt Ysengrimus Salaura de zeug tegen. Als hij denkt zich van haar meester te kunnen maken, komt op haar 'gezag' de hele familie aangestormd en stort zich op Ysengrimus, van wie ze geen haartje overlaten. Reynardus en Salaura zingen hierop een jammerklacht over het lot van Ysengrimus en over de rampzalige toestand van de wereld.

4 Wolf of monnik?

Wie het verhaal in deze snelle opeenvolging van episoden leest, zal niet aan de indruk ontkomen niet met een epos maar met een burleske cartoon à la Tom en Jerry te maken te hebben. Daarmee is het werk inderdaad ook vergeleken.¹⁸ Toch bedriegt deze indruk. Dat blijkt onmiddellijk uit de omvang van de verschillende episoden. Gemiddeld tellen ze ongeveer 550 verzen met als uitersten 132 en 1198, het hele derde boek.¹⁹ Dit laat zien dat het nooit om de feitelijke actie of handeling gaat maar veeleer om de poëtische en retorische inkleding.

Nog een ander element ontkracht het cartoonmatige karakter van het gedicht. Zoals gezegd beantwoordt de opbouw van het geheel aan een rigoureuze en sluitende structuur die vooral op symmetrie gebaseerd lijkt. Zo is het geen toeval dat het werk opent met een episode rond een (varkens)ham terwijl het eindigt met de verscheuring van Ysengrimus door 66 varkens. Het klinkt

¹⁸ Mann (2013: xi).

¹⁹ De kortste episode telt 38 verzen maar deze heeft geen betrekking op wolf of vos en verhaalt de botsing tussen paard en ooievaar, die als enige dier in het hele epos geen eigenaam krijgt. Ze wordt in de oudste manuscripten meestal samengenomen bij de episode met de ontmoeting tussen paard en wolf.

dan ook als een venijnige hint van de dichter wanneer hij in de eerste episode Reynardus tegen Ysengrimus laat zeggen: *Scis vesci carne suilla?* ('Weet je jezelf met varkensvlees te voeren?').²⁰ Het zal hem zijn enige overwinning en tegelijkertijd zijn dood brengen.

Ook de rest lijkt symmetrisch opgebouwd. Het verlies van de staart in de tweede episode krijgt een antwoord in het verlies van de poot in de voorlaatste. De verdeling van de buit (episode 10) komt overeen met Ysengrimus' rol als landmeter voor de schapen (episode 3). Tegelijkertijd komen deze beide episodes ook overeen met de episode van de zieke leeuw (4) en die van de levensmoede ram (9).²¹

In het centrum komen juist die episodes te staan waar de wolf zich met monastieke waardigheden laat bekleden. Daarbij gaat het grotendeels om episodes uit het ingebedde verhaal. In de passage rond de bedevaart doet Ysengrimus zich voor als een kluizenaar. Vervolgens treedt hij in het klooster en uiteindelijk, buiten het ingebedde verhaal, moet hij door het paard zijn tonsuur laten vernieuwen. Elk van deze episodes wordt afgewisseld met een verhaal waar de wolf geen rol in speelt: Reynardus en Sprotinus, en Corvigarus en de ooievaar.

Deze symmetrische opbouw laat zien waar het hele epos om draait: de wolf als zinnebeeld voor de bedrieglijke geestelijke. Het epos is gekarakteriseerd als een tot *in extremis* doorgevoerde uitwerking van het bijbelwoord: 'Pas op voor de valse profeten, die naar jullie toe komen in schaapskleren, maar van binnen roofzuchtige wolven zijn.'²² Om die reden neemt ook de wolfshuid zo'n belangrijke plaats in binnen het verhaal. Ysengrimus wisselt nogal eens van huid, gedwongen of niet, waarbij hij zich telkens ontpopt in een nieuwe kerkelijke hoedanigheid. De dichter viseerde duidelijk de monniken die opklommen tot hoge kerkelijke waardigheden. Concreet maakt hij melding van Anselmus, bisschop van Doornik, die voordien abt was van het Benedictijner klooster St. Vincent te Laon, en van paus Eugenius III, voordien cisterciënzer abt van het klooster St. Vincentius en Anastasius te Rome. Ysengrimus lijkt een beestachtige uitbeelding van de hebzucht die dergelijke oud-monniken als bisschop in de ogen van de dichter belichaamden.

5 Vergilius of Ovidius?

Daarmee komt meteen een van de aspecten aan de oppervlakte die de *Ysengrimus* van de antieke epiek onderscheidt. Dit werk is een grootschalige tijd-

20 *Ysengrimus* 1.225.

21 Hieruit blijkt dan weer dat het niet om een strikt symmetrische opbouw gaat: de leeuw verbindt episodes 4 en 10, zoals de ram in 3 en 9 centraal staat, maar de actie van de wolf zorgt voor een andere koppeling daar zijn vraatzucht 4 en 9 koppelt en zijn falende rol als verdeler 3 en 10.

22 *Matteüs* 7:15-16, vergelijk Voigt (1884: xci).

satire. Het hekelt onverbloemd wat de dichter als maatschappelijke of sociale wantoestanden aan de kaak wil stellen. Daartoe doet hij een beroep op fabelmaterie, maar hij doet het in epische vorm en omvang. Tegelijkertijd laat hij de lezer voortdurend voelen dat hij ook deze epische vorm niet ernstig mag nemen. Niet alleen het satirisch element steekt de draak met de klassieke epiek. De dichter laat ook op andere manieren merken dat hij bewust een loopje neemt met de overgeleverde en aangeleerde genretradities.

Wat een modern lezer onmiddellijk zal frapperen bij de lectuur van het gedicht is de elegische vorm waarin het is gesteld. Nu is het elegische distichon weliswaar al in de Late Oudheid een versvorm geworden waarin ook verhalende gedichten kunnen worden opgesteld en tijdens de vroege Middeleeuwen zet deze nieuwe traditie zich voort. Toch blijft in onze periode de dactylische hexameter de meest gangbare vorm voor het narratief gedicht in epische trant.²³ Dat geldt voor de grotere gedichten die de *Ysengrimus* voorafgaan, zoals het satirisch leerdicht van Adalberon van Laon (voor 1030: ruim 400 verzen die zich keren tegen de invloed van de hervormde Benedictijner beweging met het Bourgondische klooster Cluny als centrum), het bijbel-epos *Eupolemius* (rond 1100: bijna 1500 verzen over de strijd tussen de allegorische figuren koning Agatus en hertog Cacus) of de tijdsatiren, bekend onder het pseudoniem van Sextus Amaricius (eind elfde eeuw: ongeveer 2500 verzen). Het geldt ook voor de epen die in de tweede helft van de twaalfde eeuw geschreven worden, zoals de *Iliadis* van Jozef van Exeter (tussen 1180 en 1190: ongeveer 3600 verzen, gebaseerd op het Trojaanse ‘getuigenis’ volgens Dares), de *Anticlaudianus* van Alain de Lille (voor 1185: ongeveer 4300 verzen, een allegorisch epos over de creatie van de nieuwe mens, de *homo novus*), de *Alexandreis* van Walter van Châtillon (voor 1190: ongeveer 5500 verzen)²⁴ of de *Architrenius* van Jean de Hauteville (voor 1190: ongeveer 4400 verzen, een satirisch-allegorische voortzetting op Alains werk over de ‘aartswener’).²⁵

De keuze voor het elegisch distichon is een bewuste keuze van de dichter. Hij laat ermee zien dat hij geen heldenepos naar het model van Vergilius of Statius wil schrijven, maar dat hij ook hier een dubbel spoor volgt. Zoals hij fabelmaterie in epische vorm giet, zo kneedt hij het epos zelf naar de vorm van zijn geliefkoosde auteur, Ovidius. Ovidius is inderdaad de dichter naar wie hij het meest en het meest gericht verwijst, al citeert hij nooit een volledig vers. Dat doet hij trouwens met geen van de antieke dichters die in de *Ysengrimus*

23 Zie echter de bijdragen van Duijsings en Gerbrandy in deze *Lampas*.

24 Zie de bijdrage van Marc Laureys elders in deze *Lampas*.

25 Voor een snel overzicht van deze twaalfde-eeuwse epen verwijs ik naar De Ghellinck (1954²). Sommige zijn intussen bereikbaar in de Dumbarton Oaks Medieval Library. Dat geldt voor Sextus Amaricius en het bijbel-epos *Eupolemius* (Pepin en Ziolkowski 2011) en Alain de Lille (Wetherbee 2013). Jozef van Exeters epos verscheen in een uitgave door Jean-Yves Tilliette, *L'Iliade* (2003). Van de *Architrenius* verscheen een uitgave in 1974 van Paul Gerhard Schmidt.

gevonden zijn. Steeds gaat het om allusies die een eigen draai krijgen.²⁶

De sterke voorkeur voor Ovidius doet de dichter kennen als een leerling van de moderne scholen. Sinds de tweede helft van de elfde eeuw verdringt Ovidius als liefdesdichter autoriteiten als Vergilius of Lucanus stilaan van de schoolbanken – althans wat de scholen buiten het klooster betreft en die verbonden zijn aan kathedralen of kanunniken. Het is in deze omgeving dat de satire opnieuw wortel slaat en een grote bloei kent met voorlopers van de *Goliarden* of *vaganten*, zoals Hugo Primas van Orléans (sterft voor 1160).²⁷ Aan de scholen krijgt men ook oor voor de ironie die in Ovidius' werken aanwezig is, evenals voor zijn spel met poëtische stemmen. Een hele Ovidiaanse literatuur komt tot stand waarbinnen de *Ysengrimus* als een van de hoogtepunten beschouwd kan worden.

5 Wijsheid of onzin?

In deze omgeving kan ook het gedicht gesitueerd worden dat het nauwst bij de *Ysengrimus* lijkt aan te sluiten, de *Vita Mabumetis* van Embrico van Mainz, een parodiërend leven van Mohammed (rond 1100). Het verhaal geeft een volkomen fictief verslag van het leven van Mammutius, zoals de hoofdpersoon genoemd wordt, en doet dit eveneens in elegische disticha. Het eindigt net als de *Ysengrimus* met Mammutius' dood en verscheuring door een kudde zwijnen.²⁸ Dit parallelle einde versterkt het beeld van *Ysengrimus* als een valse profeet dat de dichter wil oproepen en inderdaad vormt het hele zevende boek een lange profetische aanklacht tegen contemporaine misstanden die zullen leiden tot een apocalyptische Oordeelsdag.

Ondanks de verwantschap met Embrico's gedicht en met andere poëtische werken uit de latere elfde eeuw blijkt onze dichter ook hier zijn onafhankelijkheid te bewaren.²⁹ Wat heel die vroegere poëtische beweging immers kenmerkt, is het gebruik van tweelettergrepig leonijs rijm. In de *Ysengrimus* komt rijm wel sporadisch voor maar veeleer bij toeval, nergens als bewust poëticaal middel. Bovendien speelt de retoriek een veel belangrijker rol in de *Ysengrimus* dan in de *Vita Mabumeti*. Dialogen en monologen nemen het overgrote deel van de tekst in beslag en kenmerken zich door voortdurend de

26 Voigt (1884: lxxix-lxxii).

27 Voor Hugo Primas, zie opnieuw de uitgave in de *Dumbarton Oaks Medieval Library*, McDonough (2010).

28 Er zijn echo's van Embrico's werk in de *Ysengrimus* teruggevonden, maar net als bij de klassieke auteurs blijven deze zo vaag dat het moeilijk is te concluderen of de dichter het werk van Embrico gekend heeft. Het is evenmin uit te sluiten. Zie Mann (1987: 143 n. 436).

29 Bij de werken uit de latere elfde eeuw dient speciaal aan de zogeheten School van de Loire gedacht te worden met dichters als Hildebert van Lavardin en Marbodius van Rennes. Zie Voigt (1884: lxxii).

draak te steken met alle mogelijke retorische voorschriften.³⁰ De overtuigingskracht ligt overal in het inspelen op de lagere driften van de ander, waarbij het eigen betoog doorspekt wordt met algemene waarheden.

De *Ysengrimus* is inderdaad een goudmijn gebleken voor spreekwoorden. Heel wat middeleeuwse excerpten bleven bewaard als loutere verzameling van spreekwoordelijke wijsheid. Nu lijkt binnen het gedicht typisch voor deze spreekwoorden dat ze te pas en vooral te onpas erbij worden gehaald. Zelden kunnen ze direct met de verhaalsituatie verbonden worden. Meestal is ieder verband zoek, zoals in volgende verzen waar Ysengrimus letterlijk probeert zijn huid te redden door Reynardus te verplichten ook zijn eigen pels af te staan, maar waarin hij het vooral over de omgang met vorsten heeft:

*si vis captare tyrannos,
fidere non debes calliditate diu.
Non procul a vivo debes urgere favorem;
effectum probitas in probitate capit.
Gratia primatum brevis est, nisi semper ematur;
ne meritum perdas, usque merere sequax.
Maxima vilescunt avidis maiora parandi;
omne bonum impendit pro meliore bonus.*

Als je tirannen aan je wilt binden, moet je niet lang op je sluwheid vertrouwen. Je moet je gunst niet dieper dan het merg willen afdwingen. Je deugdzaamheid heeft in deugdzaamheid effect. De dank van vorsten duurt maar kort, tenzij ze altijd weer gekocht wordt. Om niet je verdienste te verliezen, moet je blijven volgen en verdienen. Het allergrootste is nog te weinig voor wie erop gebeten is nog groters te verwerven. Een goed mens heeft alle goed over voor wat beter is.³¹

Opnieuw lijkt de dichter te spelen met de verwachtingen van zijn publiek. Dat was gewoon om fabels te verbinden met een morele boodschap die vaak als *epimythium* in de slotverzen geëxpliciteerd werd. Bij dichters als Phaedrus of Avianus neemt dit vaak de vorm van een beknopte spreuk aan en het heeft er alles van dat onze dichter daar de spot mee drijft wanneer hij zijn dieren in hun betogen voortdurend een beroep laat doen op fabelwijsheden die nergens op slaan.³² Wat ons terugbrengt bij de fabel zelf die ook het vertrekpunt van deze analyse vormde.

30 Een voorbeeld hiervan bevindt zich aan het begin van het epos waar de wolf de vos in zijn macht krijgt. Hij steekt onmiddellijk een hele redevoering af die opent met een lang pleidooi dat als *captatio benevolentiae* begrepen kan worden. Alleen is de *captatio* hier letterlijk op te nemen, terwijl de vos zich nu maar zo welwillend moet tonen om in de maag van zijn 'oom' te verdwijnen.

31 *Ysengrimus* 3.785-792.

32 Daarnaast mag dit ook als een travestie gezien worden van de bijbelse wijsheidsboeken met hun spreukmatige opbouw.

6 Conclusie

De *Ysengrimus* is een moeilijk werk. Het blijft ongrijpbaar door het voortdurende spel dat de dichter met zijn materiaal speelt en waardoor hij de moderne lezer telkens de grond onder de voeten wegneemt. Dat heeft ongetwijfeld te maken met de positie die het werk inneemt binnen de poëtische ontwikkelingen van de twaalfde eeuw. De dichter is vertrouwd met de poëtische verworvenheden van zijn voorgangers. Hij is duidelijk een kind van de nieuwe en nog erg jonge scholen, waaraan hij ook zijn dichterlijke vrijheden en vooral zijn burleske humor ontleent. Hij verschilt daarin van de dichters die kort nadien op het voorplan zullen treden en als gevestigde meesters veel ernstiger zijn. De grijns van de *Ysengrimus* is meer verwant met het lachen van de epische held die hoofdpersoon is in de cyclus van Guillaume d'Orange of Guillaume au court nez. Telkens wanneer deze in de problemen geraakt, barst hij in lachen uit. Ook onze dichter heeft de kritieken die hij op zijn tijdgenoten had en van wie hij zelf een slachtoffer lijkt te zijn geweest, vertaald in een schaterlach.

Aan het eind lijkt *Ysengrimus*' achterwaartse beweging onder de schijn dichterbij te komen nog het best de leeservaring van dit epos weer te geven. Hoe dichterbij je de kern denkt te komen, hoe verder je ervan verwijderd blijkt. Er is amper een element in het hele werk te vinden waarover eensgezindheid onder de kenners bestaat. Misschien mag uit dit artikel blijken dat dit uit een bewuste tactiek van de dichter voortkomt en dat hij al zijn poëtische kunnen uit de kast heeft gehaald om de lezer voortdurend van de wijs te brengen en te houden.

Latijnse taal en literatuur, Universiteit Gent
Blandijnberg 2
B – 9000 Gent
wim.verbaal@ugent.be

Bibliografie

- Beaurieux, R. 1900. *Le Roman de Renard*, Parijs.
- Flinn, J.F. 1975. 'Littérature bourgeois et le *Roman de Renart*', in E. Rombauts (ed.), *Aspects of the Medieval Animal Epic*, Leuven, 11-23.
- De Ghellinck, J. 1954². *L'essor de la littérature latine au XIIe siècle*, Brussel.
- Jauss, H.R. 1959. *Untersuchungen zur mittelalterlichen Tierdichtung*, Tübingen.
- Knapp, F.P. 1979. *Das lateinische Tierepos*, Darmstadt.
- Mann, J. (ed.). 1987. *Ysengrimus*, Leiden/New York/Kopenhagen/Keulen.
- Mann, J. 2000. 'The Satiric Fiction of the *Ysengrimus*', in K. Varty (ed.), *Reynard the Fox. Social Engagement and Cultural Metamorphoses in the Beast Epic from the Middle Ages to the Present*, New York/Oxford, 1-16.
- Mann, J. (ed.). 2013. *Ysengrimus*, Cambridge MA/Londen.
- McDonough, Chr. (ed.). 2010. *The Arundel Lyrics and the Poems of Hugh Primas*, Cambridge MA/Londen.
- van Nimwegen, A. 1979. *Over De Vos Reinaert*, Utrecht/Antwerpen.
- Pepin, R. en J. Ziolkowski. 2011. *Sextus Amaricius Satires and Eupolemius*, Cambridge MA/Londen.
- Schmidt, P.G. (ed.). 1974. *Jobannes de Hauvilla. Architrenius*, München.
- Tilliette, J.-Y. (ed.). 2003. *L'Iliade. Épopée du XIIe siècle sur la guerre de Troie*, Turnhout.
- Voigt, E. (ed.). 1884. *Ysengrimus*, Halle.
- Wetherbee, W. (ed.). 2013. *Literary Works. Alan of Lille*, Cambridge MA/Londen.